

A. Sajti Enikő

Egy kommunista káder a külügyben 1945–1948: Rex József

„A lavina hópelyhei mind ártatlannak vallják magukat.”

Stanislaw Jerzy Lec

Néhány szó a forrásokról

A szerencsésebb történelmi korokban élt emberek élettörténeteit, ha egyáltalán voltak ilyen korszakok, többnyire naplók, írásbeli és szóbeli visszaemlékezések, mások feljegyzései, interjúk stb. révén rekonstruálja a történész. Ebben a tanulmányban arra teszek kísérletet, hogy egy, a fentiekől funkcionálisan eltérő sajátos történelmi forrást, az Államvédelmi Hatóság (ÁVH) operatív (felül)vizsgálati anyagát használjam fel egy szerencsésnek éppen nem nevezhető korszak, az ún. Rákosi-korszak mára elfeledett, de a maga korában meglehetősen fontos szerepet játszó *Rex József* élettörténetének rekonstruálásához. Rex a háború után formálódó új külügyi apparátusban teljesített szolgálatot, 1947/48-ban a belgrádi magyar követségre másodtitkárként nyert beosztást, majd a Magyar Jugoszláv Baráti Társaság főtitkára lett. 1949 májusában letartóztatták, a Rajk-perben tanúként hallgatták ki, majd hazaárulásért első fokon életfogytiglan tartó börtönre ítélték, amit a Legfelsőbb Bíróság 1950 júliusában 15 évre enyhített.

E dokumentumok, Rex József és társai felülvizsgálati dossziéi, jellegüknél fogva, elsődleges forrását képezik Rex és társai 1954–1955-ös perújításának, ám ezúttal nem a per rekonstruálására vállalkozom. Arra teszek kísérletet, hogy ezeket az Állambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltárában található iratokat a *20. századi magyar társadalomtörténet szempontjából elemezzem*. Rex élettörténetét olyan *mikrotörténetként értelmezem*, amely túlmutat a személyes történelem keretein, és, fogalmazzunk kissé fellengzősen, átlép a nagybetűs TÖRTÉNELEMBE, a 20. századi magyar történelem társadalom- és politikatörténetébe, és részét képezi az 1945 utáni társadalmi átrétegződésnek, az új külügyi apparátus formálódásának.

„Rex József és társai” (Hegedűs József, Gondi Ferenc, Csuka Zoltán¹) *operatív felülvizsgálati dossziéja* három vastkos kötetben az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában, a szervezeti egységekhez nem kapcsolódó állambiztonsági iratok 1945–1990 (2. szekció) volt Zárt irattár levéltári anyagai között található, pontos jelzete 2.1.I/94., I/94/a és I/95.

Az első, I/94. – V-142734. számú dosszié a Belügyminisztérium (BM) Vizsgálati Főosztályának 1954. július 5-én kiállított szolgálati jegyével indul, amelyben Balázs Béla államvédelmi (áv.) alezredes, a Vizsgálati Főosztály helyettes vezetője kéri, hogy Rex József elítéltet kísérjék át a Gyűjtőfogházból a BM Vizsgálati Főosztály házi fogdájába. A dossziét Józsa Károly av. főhadnagy 1956. augusztus 31-én, 27-es sorszámmal, 183 oldallal zárta le. A sorszámmal a dosszié tartalomjegyzékének egyes tételeit, sorait jelzik, az abban lévő anyag jellegére utalnak, vagyis az adott dossziében elhelyezett anyag „*leltárát*” tartalmazzák. Ilyen anyag például az adott esetben az elítélt saját kezű önéletrajza, a vizsgálati osztály ún. vizsgálati terve, a beidézett tanúk kihallgatási jegyzőkönyvei, a vizsgálati főosztály egy-egy ügy lezárásaként készített jelentése stb.

Rex József második, 2.1.I./94/a. – V-142734/2. jelzet alatt található dossziéját bizonyos Cseh Géza av. százados 1956. augusztus 9-én, 87 sorral, 114/e oldallal zárta le. Főként Gondi és Hegedűs anyagait, valamint az ügyszökhöz kapcsolódó tanúkihallgatásokat, többek

1 *Hegedűs József (1907–1955)* a két világháború között Jugoszláviában élt, a harmincas évek elején belépett Jugoszlávia Kommunista Pártjába. Egyik testvérét a Délvidék Magyarországhoz történő visszacsatolása után kommunista szervezkedésben való részvételért, hűtlenség vádjával kivégezték. 1944 októberében jelentkezett a már jugoszláv partizánok által visszafoglalt Szabadkán a helyi katonai parancsnokságon, és Stumberg Józseffel, a jugoszláv belügyminisztérium népvédelmi osztályának (OZNA – Odeljenje za zaštitu naroda) őrnagyával 1945 elején visszajött Magyarországra. Az itt tartózkodó jugoszláv állampolgárok „*felülvizsgálása és hazatelepítése körül*” tevékenykedett. Ez azt jelenti, hogy részt vett a jugoszláv állambiztonsági szervek Magyarország területén végrehajtott, háborús bűnösöket felkutató razziaiban. Mint az államrendőrség vidéki rendőrkapitánysága politikai osztályának munkatársa részt vett a jugoszláv állambiztonsági szervek 1945 őszi sikeres Balaton környéki akciójánál is. 1947-ben a Magyar–Jugoszláv Baráti Társaság „üzemszervezője” lett. Hűtlenség miatt 1950-ben életfogytiglani fegyházra és teljes vagyonelkobzásra ítélték. Ügyét 1954-ben felülvizsgálták, de „*enyhébb fokban*” továbbra is bűnösnek találták, 6 évre ítélték, amit azonban kitöltöttek vettek. 1956 szeptemberében, halála után, a Legfelsőbb Bíróság felmentette a vádak alól.

Gondi Ferenc (1915– ?) egyetemi tanulmányait a királyi Jugoszláviában, Zágrábban végezte, a háború alatt települt át Magyarországra, a külügyminisztériumban dolgozott. 1945-ben „*fasiszta rádiónál kifejtett tevékenység miatt*” népbírósi eljárást folytattak ellene, de felmentették. Szerepelt a jugoszlávok háborús bűnösök listáján is, de végül lekerült a listáról. 1945/46 fordulóján a kormány megbízásából a nyugatra hurcolt magyar javak hazaszállításában segédkezett. Lévéen délvidéki, csurogi születésű, jól tudott szerbül. Rex több esetben is felkérte, hogy fordítói munkát végezzen a budapesti jugoszláv követség számára. Őt is a Rajk-ügy kapcsán tartóztatták le, és 1950 júliusában Jugoszlávia javára végzett kémkedés miatt 12 évre ítélték. 1955. július 29-én felmentették és elrendelték azonnali szabadlábra helyezését.

Csuka Zoltán (1901–1984) író, műfordító, a két világháború közötti jugoszláviai magyar irodalom kiemelkedő alakja. 1950-ben kémkedésért 15 évre és teljes vagyonelkobzásra ítélték. A vagyonelkobzást azonban nem hajtották végre. Letartóztatása előtt a kultuszminisztérium sajtóosztályának vezetője volt, s mint a délszláv kultúra és irodalom jó ismerője és közvetítője, fontos szerepet játszott a Magyar–Jugoszláv Baráti Társaságban. Ügyének felülvizsgálatát elkülönítették a többiekétől, szabadságvesztésének végrehajtását 1955 januárjában felfüggesztették és szabadlábra helyezték. Perújítási tárgyalására 1955. április 30-án került sor, és bizonyíthatóság hiányában felmentették a kémkedés vádjá alól. Az erdi könyvtár, ahol hagyatékát is őrzik, ma a nevét viseli.

között Szántó Zoltán² volt belgrádi magyar nagykövet, valamint a budapesti jugoszláv követség két egykori munkatársának és a Rajk-perben súlyos börtönbüntetésre ítélt Lazar Brankovnak és Živko Boarovnak³ tanúként történő kihallgatási jegyzőkönyveit tartalmazza. A harmadik dosszié, Rex József és társai 2.1. I./95. – V-142734/1., Hegedűs József, Gondi Ferenc és Csuka Zoltán perújítási anyagait tartalmazza, 45 sorral és 237 lappal zárul 1956. szeptember 20-án. E dossziében található például a Legfőbb Ügyészség 1954. novemberi perújítási indítványa, az ügyükben 1956 folyamán Nonn György legfőbb ügyész elítéltek ártatlanságát elismerő igazolása, Csuka Zoltán perújítási tárgyalási jegyzőkönyve, illetve az ügy kapcsán keletkezett kézzel írott bírósági jegyzetek stb.

Az életrajz rekonstruálásához még egy internetes forrás volt segítségemre, a kisvárdai Fischer, illetve a bécsi Gänsler zsidó családok eredetét kutató honlap. Ezen található Rex Józsefnek öccse, Reksz Tibor temetésén 1966 júliusában, Bostonban elmondott beszéde.⁴ Tanulmányunkhoz emellett a magyar–jugoszláv kapcsolatok témakörében végzett sokéves kutatásaink eredményeit és levéltári forrásait hasznosítottuk.

Gyermek- és ifjúkor

Rex József gyermek- és ifjúkoráról forrásaink, érthető módon, igen keveset mondanak, a fontosabb életrajzi adatokban azonban eligazítanak. Ezek szerint 1920. augusztus 1-jén született Budapesten, baloldali zsidó családban. Apja, Rex Izidor (1893–1944) kereskedősegéd, anyja Gänsler Margit (1896–1971) varrónő volt. Egyetlen, Tibor nevű öccse 1924-ben született, akihez szoros testvéri kötelék fűzte élete végéig. A család anyai, Gänsler-ága révén egy híres rokonnal is dicsekedhetett, bár ezt a felülvizsgálat során sokszor elmondott és leírt

2 Szántó Zoltán (1893–1977) szociáldemokrata, majd kommunista politikus. A Tanácsköztársaság alatt a Vörös Hadsereg ezredparancsnoka, majd hadosztály-politikai megbízott. A Tanácsköztársaság bukása után Bécsbe emigrált, részt vett a Kommunisták Magyarországi Pártjának újjászervezésében. Később visszatért Magyarországra, letartóztatják, súlyos börtönbüntetésre ítélik. 1935-ben a Szovjetunióba emigrált, ahol a Komintern titkárságán dolgozott, egy időben a KMP KB Ideiglenes Központi Bizottságának vezetője. A háború alatt a moszkvai rádió magyar nyelvű adásának, a Kossuth rádióknak a főszerkesztője. 1945 nyarán tért haza. 1947–49 között belgrádi és tiranai, majd párizsi és varsói követ. Nagy Imre híveként fontos szerepet játszott az 1956-os forradalomban. November 4-én a jugoszláv követségre menekült feleségével, majd mikor társaival elhagyták a követséget, a szovjetek letartóztatták, Romániába internálták. 1958-ban térhetett haza. Büntetőeljárás nem indult ellene.

3 Lazar Brankov (1912–?) a Szövetséges Ellenőrző Bizottság mellett működő jugoszláv delegáció tagja, a budapesti jugoszláv követség beosztott diplomatája, majd ügyvivője, aki a Tájékoztató Iroda Jugoszlávia-ellenes határozata után politikai menedéket kért Magyarországon. 1949 februárjában Moszkvában egy Tito-ellenes emigráns kormány megalakításának lehetőségéről tárgyalt. A Rajk-per negyedrangú vádlottja. Életfogytiglani fegyházra ítélték, 1956 áprilisában szabadult, majd Franciaországba emigrált.

Živko Boarov (1921–?) jugoszláv kommunista, partizán, 1947-től a jugoszláv követség sajtóattaséja. 1948 júliusában szerelmi vitába keveredett Miloš Moić jugoszláv újságíróval és halálosan megsebesítette. Az ügyet politikai gyilkosságként igyekeztek beállítani, de a Moić-gyilkosságból végül mégsem kreáltak nagy, jugoszlávellenes pert. Boarovot a Rajk-perben, illetve az azzal összefüggő perekben tanúként használták fel. 1953-ig ítélet nélkül ült, ekkor egy rövid eljárás keretében előre megfontolt szándékkal elkövetett emberölésért, hűtlenségért és államellenes szervezkedésben való részvételért életfogytiglani börtönre ítélték. 1955-ben amnesztiával szabadult. Visszatért Jugoszláviába, ahol Újvidéken, a Matica srpska-ban osztályvezetőként dolgozott nyugdíjazásáig.

4 http://au.geocities.com/pgaras/family_stories/tibor_reksz.htm A letöltés ideje 2009. február 12. Rex Tibor (1924–1979) az USA-ban már Reksznek írta a nevét.

életrajzában, vallomásaiban soha nem említette – egyik rokonuk a magyar némafilmgyártás kiemelkedő színész-rendezője, Garas (Gänsler) Márton (1881–1930) volt.⁵

A család Szerb–Horvát–Szlovén Királyságba történő emigrációját meglehetősen vázlatosan ismerhetjük meg. Mivel szülei „részlet vettek a proletárforradalomban”, az első világháború után „Jugoszláviába emigráltak”. Apja még 1919-ben, anyja pedig 1923-ban hagyta el Magyarországot. Sajnos arra vonatkozó adatot, mit is jelentett ez a proletárforradalomban való részvétel, sehol nem találtunk. Öccse, Tibor már a királyi Jugoszláviában, Zomborban született. József tizenkét éves korában autóbalesetben elvesztette egyik karját.⁶ Ez a tragikus epizód későbbi felülvizsgálati perében politikai felhangot kapott, a tanúként kihallgatott Szántó Zoltán volt belgrádi követ, Rex egykori felettese már úgy interpretálta, hogy Rex a jobb kezét „a háború alatt, mint a szovjet hadsereg kapitánya vesztette el.”⁷ és ebből politikai tőket akart kovácsolni. Apja gyakran volt munka nélkül, ezért már középiskolás korában dolgoznia kellett. Egy belgrádi kávéházban volt kifutófiú és telefonkezelő. Mint írja, „otthon a szüleim és emigráns barátok fejlesztették bennem a gyűlöletet a kapitalizmus és minden fajtájú kizsákmányolás és elnyomás ellen”, így már 1937-ben belépett a jugoszláv kommunista párt ifjúsági szervezetébe, a SKOJ-ba (Savez komunističke omladine Jugoslavije) és saját állítása szerint részt vett „minden akcióban, amit a párt szervezett”.⁸ A belgrádi Közgazdaságtani Főiskolán kezdte meg felsőfokú tanulmányait, innen eltávolították, de ennek okát soha nem említette. Emiatt rövid ideig Zágrábba ment, ott tanult, majd „anyagiból” visszatért Belgrádba, ahol a családja élt. Tanulmányait később sem fejezte be, egyetemi oklevelet nem szerzett.

Partizán múltja rövid és sikertelen volt, amit, becsületére legyen mondva, soha nem akart igazán fényesebbre csiszolni. A többször elmondott és leírt történet egyes variációi ugyan több ponton is eltérnek egymástól, lényeges elemei azonban megegyeznek. Az 1955. július 29-én megtartott perújítási tárgyaláson a Legfelsőbb Bíróság elnökének, Domokos Józsefnek a „személyes viszonyaira” vonatkozó kérdésére válaszolva életének partizánidőszakát így foglalta össze: „1940 óta a Ju.K.P. tagja voltam. 1941-ben egy partizánosztág kiképző politikai biztosa voltam. Azonban onnan Belgrádba hívtak 1941 októberében, mert akik más nyelven is beszéltek, másfelé akarták, és így engemet, elküldeni. Engemet abban az időben köröztek, hiszen ismert kommunista voltam, gyűléseket, beszédeket tartottam és így minden vasútállomáson kint volt a fényképem. Belgrádban egy hétig vártam a kapcsolatra, de az késett. Akkor az anyámék helyzete is súlyos volt és ők készültek haza Újvidékre, engedéllyel én is velük mentem. Engemet eredetileg is Újvidékre akartak küldeni. Két újvidéki címet kaptam, de egyik elvtársat sem találtam. Ekkor Újvidékről tovább jöttem Budapest felé.”⁹ Egy évvel korábban, 1954. július 16-ai, majd július 30-ai kihallgatásán valamivel többet mondott el erről a partizánosztagról és annak rövid életű tevékenységéről. Mintegy félszázan tartoztak hozzá, főként egyetemisták és szakszervezeti munkások. Rex augusztusban, még a fegyveres ellenállás megindulásának kezdetén, Közép-Szerbiába kellett volna menjen embereivel, de az akkori általános fejtelenség közepette a megbeszélthelyen senki sem várta őket. Még a vonatból sem mertek kiszállni, mert úgy ítélte meg, hogy figyelik őket, így társaival együtt visszatért Belgrádba.

5 http://au.geocities.com/pgaras/family_stories/tibor_reksz.htm A letöltés ideje 2009. február 12.

6 ÁBTL 2.1. A volt Zárt irattár levéltári anyaga, I-95. „Rex József és társai”. Perújítási tárgyalási jegyzőkönyv. Budapest, 1955. július 29. 195. o. Mivel az iratokban a dátum előtt minden esetben Budapest szerepel, ezt a továbbiakban nem jelezzük.

7 Uo. 2.1.I/94-a. „Rex József”. Kivonat Szántó Zoltán 1954. aug. 23-i tanúvallomási jegyzőkönyvéből Rex Józsefre vonatkozóan. 1954. szeptember 10. 109. o.

8 Uo. 2.1. I/94. „Rex József”. Rex József 1954. július 16-ai kihallgatása. 77–78. o.

9 ÁBTL 2.1. I-95. „Rex József és társai”. Perújítási tárgyalási jegyzőkönyv, 1955. július 29. 195–196. o.

Hiába kért kivizsgálást a „szerencsétlen akció” miatt, azt „felemás módon vizsgálták ki”, így pár hónapig még Belgrádban maradt. A sikertelen akciónak mégis komoly következménye lett, Rex felkerült a német megszállók által körözött „banditák” listájára, arcképe ki volt függesztve Belgrád utcáin. Veszélyben érezte magát és családját, ezért embercsempészek segítségével, de „a párt engedélyével” 1941. október végén családjával átszökött az akkor már ismét Magyarországhoz tartozó Újvidékre. Itt sem volt sok szerencséje, s mint fent már idézett vallomásában is említette, a megadott címeiken már nem találta azokat a mozgalmi ismerőseit, akik segíthettek volna nekik, mert a magyar hatóságok már letartóztatták őket.¹⁰ Ennek ellenére még az 1942. januári razzia előtt sikerült Budapestre mennie családjával együtt, ott megfelelő papírokat szerzett, és kifutóként, valamint pénzbeszedőként helyezkedett el. Mint írja, Újvidék 1941. október végén már „az ostromállapot képét mutatta”.

Később, az ellene indított hazaárulási per torz tükrében, eredeti környezetéből kiemelve, kompromittáló adatként nyert új értelmezést a fent említett sikertelen partizánakció. Mivel Rex „1941-ben megszökött egy jugoszláv partizánegységtől, és ezt a tényt az MKP-ba beadott életrajzában elhallgatta”, így ezt az adatot a jugoszláv belügyi szervek és fő magyarországi ügynökük, Lazar Brankov nyomásgyakorlásra használták fel ellene. Azzal zsarolták, hogy „amennyiben nem hajlandó adatokat szolgáltatni a jugoszláv hírszerző szervek részére, úgy a birtokában lévő kompromittáló adatokat átadja a magyar hatóságoknak.”¹¹

A háború éveit gyakorlatilag a fővárosban töltötte, kapcsolatai a jugoszláv kommunista mozgalommal azonban nem szakadtak meg. A Budapesten élő bácskai diákok, egyetemisták segítségével a Vörös Segélyen keresztül a vajdasági partizánoknak gyűjtött élelmiszert, gyógyszert.¹² Szüleit deportálták, anyja 1945 nyarán tért haza Mauthausenből, apját anyja szeme láttára Linz környékén lőtték agyon.

„1944 júliusában Csanádapáca községbe utaztam, azzal a szándékkal, hogy átmenjek a szovjet csapatokhoz, amely Románia kapitulálása után rohamosan közeledett. Csanádapácáról Reformátuskovácsházára mentem, ahol 1944 október elején találkoztam a szovjet csapatokkal. Jelentkeztem és kértem felvételemet. Több ízben és több helyen kihallgattak, majd rövid idő múlva közölték velem, hogy ellenőrizték adataimat, melyek megfelelnek a valóságnak, és, hogy felvesznek a szovjet hadseregbe.”¹³ – vallotta 1954. július 30-án. Más helyen úgy fogalmaz, hogy Vas Zoltánon¹⁴ keresztül „nagy nehezen sikerült a szovjet hadsereggel kapcsolatot teremteni”. A II. ukrán front 53. hadseregének politikai osztályán, majd politikai főigazgatóságán nyert beosztást, bizonyos Drabkin, illetve Gurkin őrnagyok voltak a közvetlen felettesei. Egyik első politikai megbízatása az orosházi kommunista pártszervezet létrehozása volt, amely-

10 A délvidéki jugoszláv kommunista mozgalom felszámolására 1941 októberében létrehozták a vezérkar főnökének rögtönítélő bíróságát. 1941 végéig több száz ügyben hoztak ítéletet, 116 főt hűtlenség vádjában bűnösnek találtak, ebből 93-at kötel általi halálra ítélték, közülük 64-et kivégeztek. Bővebben lásd A. Saji Enikő: *Délvidék 1941–1944*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1987. 134–152.

11 ÁBTL 2.1.I/94. „Rex József”. Javaslat Brankov Lázár elítélt kihallgatására. 1954. július 19. 94. o.

12 Uo. Kézírt életrajz, 1954. július 16. 78–81. o., valamint Jegyzőkönyv Rex József kihallgatásáról. 1954 július 30-án. 101–102. o.

13 Uo. Jegyzőkönyv Rex József elítélt kihallgatásáról. 1954 július 30-án. 105. o.

14 *Vas Zoltán (1903–1983)* kommunista politikus, író. 1922-ben fogolycserével került a Szovjetunióba, majd visszatért Magyarországra, itt többször letartóztatták és elítélték. 1940-ben Rákosi Mátyással együtt az 1848-as zászlóért cserébe a Szovjetunióba távozható. 1944-ben a szovjet hadsereg tisztjeként tért vissza az országba. 1945 után számos tisztséget töltött be. 1953-ban politikai karrierje véget ért, bár nem tartóztatták le. Nagy Imre köréhez tartozott, 1956. november 4-én a jugoszláv követségbe menekült, majd a szovjetek letartóztatták és Romániába internálták. 1958 őszén térhetett vissza Magyarországra. Ezután visszavonultan élt, kizárólag irodalmi tevékenységet folytatott.

nek ő maga is tagja lett, s ezzel, hangsúlyozta többször is, a jugoszláv pártból átlépett a Kommunisták Magyarországi Pártjába.

Amikor tehát Magyarország számára véget ért a háború, Rex József huszonnégy éves fiatalember volt, és rendelkezett azzal a politikai tőkével, amely segítségével a társadalmi mobilitás politikai csatornáin feljebb emelkedhetett: volt „*mozgalmi pedigréje*”, a kommunista párt tagja volt. A kérdés csak az volt, hogy ezzel az alapvetően nem magyar, hanem jugoszláv kommunista- és partizánmúlttal mennyire illeszkedik bele a szovjet csapatok által megszállt Magyarországon kibontakozó „*kádertermelés*” korabeli politikai sémába, lesz-e magasabb támogatója, s ha igen, ki.¹⁵

A külügyi pályán töltött évek

Számos kihallgatása során elmondott, leírt önéletrajza különböző változataiban lényegében azonos módon, bár más-más részleteket kiemelve meséli el külügyi karrierje kezdetétörténetét. Ennek felidézése nemcsak az ő személyes története szempontjából fontos, de kiválóan alkalmas arra is, hogy felidézzük a kor politikai hangulatát, a szovjet katonai megszállás következtében a felszíntől rejtve működő politikai erővonalakat. Élettörténete ekkor, 1944 végén, 1945 elején lép át a makrotörténelem világába, és olyan szempontból enged bepillantást a magyar államapparátus, konkrétan a Külügyminisztérium új apparátusának formálódásába, amelyet a hivatalos iratok szükségszerűen elfednek. De lássuk, miről is van szó. Felülvizsgálati perének egyik kihallgatása során, 1954. július 16-án készült kézzel írott életrajzában ezt olvashatjuk: a háború végén, 1945 májusában „*kértem Gurkin őrnagyot, szeretném, ha átadna a pártnak*”, ezért leszerelését kérte a Vörös Hadseregből, amelyben hadnagyi rangig vitte. Emlékeiben tisztí rangja úgy jelenik meg, mint amit az „*új magyar politikai élet kibontakoztatása*” érdekében a szovjet hadseregen belül végzett munkája elismeréseként kapott, de tudta azt is, hiszen Gurkin világosan megmondta neki, hogy leszerelése után „*minden igényét*” elveszíti a Vörös Hadsereggel szemben.¹⁶ Gurkin gárdaőrnagy betartotta ígéretét, Rexet leszerelték a szovjet hadseregből és azzal „*adták át a pártnak*”, hogy kommunistaként a Külügyminisztériumban fog dolgozni. „*Magasabb támogatója*” tehát a lehető legjobb körökből került ki – a Vörös Hadsereg egyik magas rangú tisztje egyengette pályáját.

Az akkori külügyminisztert, Gyöngyösi Jánost¹⁷ Debrecenből, az Ideiglenes Kormány székhelyéről személyesen is ismerte. Gyöngyösi kezdetben szintén a Vörös Hadseregnek azon a főosztályán dolgozott, ahol Rex, és feladatuk egy magyar nyelvű újság szerkesztése, illetve egyéb magyar nyelvű propagandaanyagok készítése volt. Gurkin azért ajánlotta be őt a Külügyminisztériumba, mivel, mondta neki egy alkalommal a szovjet gárdaőrnagy, „*Gyöngyösi barátunk és az egész külügy rászorul egy kis megfigyelésre.*”¹⁸ Gyöngyösinél 1945. május 13-án jelentkezett, pár nap múlva már szolgálatba is lépett. Az egyik variáció

15 A társadalmi mobilitás korabeli lehetőségeire bővebben lásd például Gyarmati György: *A káderrendszer és a rendszer kádere az ötvenes években*. Valóság, 1991., 2. sz. 51–63., összefoglalóan pedig Valuch Tibor: *Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében*. Osiris Kiadó, Budapest, 2005, 98–170.

16 ÁBTL 2.1. I/94. „*Rex József*”. Kézzel írott életrajz, 1954. július 16. 81. o., valamint Jegyzőkönyv Rex József elítélt kihallgatásáról, 1954. július 30. 102. o.

17 Gyöngyösi János (1893–1951) kisgazdapárti politikus, 1944 decembere és 1947 májusa között Magyarország külügyminisztere. Ő írta alá az 1947-es párizsi békeszerződést.

18 ÁBTL 2.1. I/94. „*Rex József*”. Kézzel írott életrajz. 82. o.

szerint Gyöngyösi külügyminiszter „megörült” neki, mivel „éppen szükség volt egy szerbül tudó személyre, aki a jugoszláv katonai misszió felé összekötő lesz.”¹⁹ Egy más alkalommal elmondott változatban már inkább azt hangsúlyozta, hogy „Gyöngyösi egy ilyen bejelentés ellen (ti. Gurkin kérésének – S. E.) nem mondhatott semmit”, annál is inkább, fűzte hozzá, mivel a külügy ekkor „cseppfolyós állapotban volt és nem látszott többnek a sóhivatalnál”, tehát könnyű volt rá nyomást gyakorolni.²⁰ Úgy tűnik azonban, hogy Gyöngyösi mégsem örült annyira, hogy szovjet nyomásra alkalmaznia kell a külügyi tapasztalattal egyáltalán nem rendelkező volt ifjú partizánt, és igyekezett késleltetni kinevezését. „Nem tartom kizártnak – írta Rex –, hogy ezt Gyöngyösi maga is késleltette: úgy vettem észre, neki nem nagyon tetszett, hogy a külügybe jöttem. Nekem sem volt könnyű a helyzetem, sokan ismertek még, mikor a Vörös Hadsereg egyenruháját viseltem. Fülelem hallatára mondták: itt van a G.P.U embere!”²¹ Mivel még két hónap múlva sem kapta kézhez kinevezését, Gurkin személyesen interveniált Gyöngyösinél, illetve Georgij Makszimovics Puskinnál²², aki ekkor Kliment Jefremovics Vorosilov²³, a Szövetséges Ellenőrző Bizottság (SZE) elnöke mellett politikai tanácsadóként működött, majd később budapesti szovjet nagykövet lett. Csak e nyílt nyomásgyakorlás után hívatta Gyöngyösi és „enyhe szemrehányást tett a sok intervenció miatt.”²⁴ Rex tehát akkor került a Külügyminisztérium állományába, amikor az még lényegében a régi személyi összetételében működött. Ahogyan ő fogalmazott: „A külügy ekkor még hemzsegett a régi horthysta diplomatáktól, akik elég komoly tisztségeket töltöttek be, de akiket akkor még nem lehetett eltávolítani. A jugók, Brankov is, ezt sokszor kifogásolták. És amikor beszélgetés közben esetleg szóba kerültek, megmondtam róluk a véleményemet, úgy, ahogy az ellenségről egyik kommunista a másikkal beszél.”²⁵

1945. május közepén jelentkezett szolgálatra a Külügyminisztériumban, és csakhamar a politikai osztályra nyert beosztást. Munkaköre eleinte „labilis” volt, bár nyelvtudása és jugoszláv kommunista párttagsága miatt kezdettől fogva a SZE mellett rendelt jugoszláv delegáció²⁶ összekötőjeként dolgozott. Munkája eleinte abból állt, hogy mint fogalmazott, „naponta elmentem hozzájuk, felvettem a kívánság-listájukat, ezt a külügy illetékes osztályain megbeszéltem és ellenőriztem azok végrehajtását.”²⁷ Ez azonban már kezdettől fogva több volt szokványos munkakapcsolatnál, bizalmas, baráti kapcsolatot épített ki velük, amelyről nyilván nem sejtette, hogy később csaknem az életébe kerül. Most ezek a jugoszláv kapcsolatok, a

19 Uo. Jegyzőkönyv Rex József elítélt kihallgatásáról. 1954. július 30-án. 102. o.

20 Uo. Kézírt életrajz. 82. o.

21 Uo.

22 Georgij Makszimovics Puskin (1909–1963) szovjet diplomata. 1945–48 között a SZE politikai tanácsadója, majd 1948–49-ben a Szovjetunó budapesti nagykövete.

23 Kliment Jefremovics Vorosilov (1881–1969) szovjet politikus, marsall, a SZE elnöke. 1946-ban a szovjet minisztertanács elnökhelyettese, majd a Legfelsőbb Tanács Elnökségének elnöke.

24 ÁBTL 2.1.I/94. „Rex József”. Kézírt életrajz. Dátum nélkül. 82. o.

25 Uo. Válasz a 2–6. kérdésekre. 1954. július 16-ai kihallgatás. 67. o.

26 A SZE-et a magyar fegyverszüneti egyezmény (1945. január 20.) alapján hozták létre és 1947. szeptember 15-ig, a párizsi békeszerződés letétbe helyezéséig működött. A testület szovjet elnökséggel és a szovjet hadsereg főparancsnoksága alatt, angol és amerikai missziókkal működött. Feladata a fegyverszüneti egyezmény feltételeinek végrehajtása, szabályozása és ellenőrzése volt. A jóvátételi ügyek rendezésére a SZE mellett Csehszlovákia 19 fős, Jugoszlávia pedig 10 fős missziót működtetett. A SZE tevékenységére legutóbb bővebben lásd Földesi Margit: *A megszállók szabadsága*. Kairosz Kiadó, Budapest, 2002; A Magyarországi Szövetséges Ellenőrző Bizottság jegyzőkönyvei 1945–1947. Szerkesztette Feitl István. Napvilág Kiadó, Budapest, 2003.

27 ÁBTL 2.1. I/94. Válasz a 2–6. kérdésekre. 1954. július 16-ai kihallgatás. 67. o.

szovjet támogatás mellett, jól hasznosítható politikai tőkeként funkcionáltak, amellyel Rex szemmel láthatóan tisztában is volt és jól kihasználta. E baráti szálak formálódásáról így fogalmazott: „Megismerkedésünk után rövidesen baráti viszonyba kerültem a misszió valamennyi tagjával, kapcsolatam még jobban elmélyült velük, amikor a Magyar Jugoszláv Társaság főtítkára lettem”.²⁸ Máskor így magyarázta a jugoszláv misszióhoz fűződő bensőséges viszonyát: „Tudták rólam, hogy kommunista vagyok, Jugoszlávia népeinek és az akkori jugoszláv rendszernek őszinte barátja, tehát kedveltek, ahogyan én is őket. Sokkal közüliük minden témáról, így a magyar politikáról is a legnyíltabban, legőszintébben beszélgettem. (...) Utólag szemlélve az egészet, lehet, hogy ez az éberség hiányával volt egyenlő, lehet, hogy emiatt az időben hibákat követtem el, de hűtlenséget tudatosan nem, azon kívül soha senki nem figyelmeztetett engem, hogy a jugoszlávokhoz ebben az időben másként kellett volna viszonyulnom, sőt ellenkezőleg. (...) Én úgy láttam, hogy a magyar pártvezetőség, a pártsajtó éppen úgy vélekedik e tekintetben. A jugókat, vagyis a jugoszláv kommunistákat minden magyar kommunista és haladó ember, a magyar nép, a magyar népi demokrácia úgynevezett barátjaként tekintette.”²⁹

Rex itt egy fontos körülményre utal személyes története kapcsán. A jugoszláv kommunista- és partizánmozgalomhoz fűződő múltja kezdetben több szempontból is előnyére vált. Egyrészt a Tito vezette Jugoszlávia az antifasiszta koalíció megbecsült tagja volt, a kommunisták vezette ellenállási mozgalomra az európai és a magyar baloldal is feltekintett, márpedig ő, ha rövid ideig, és nem éppen sikeres módon, de mégis részt vett ebben. Arról nem is szólva, hogy egyelőre a szovjet–jugoszláv barátság is töretlennek látszott. Külügyi pályáját, mint láttuk, a magyar belpolitikai folyamatokat egyre erőteljesebben befolyásoló szovjet hadsereg indította el, kifejezetten politikai célzattal, mondván, mind a kisgazdapárti külügyminiszterre, mind pedig az egész külügyre, mint korábban már idéztük, „ráfér egy kis megfigyelés.” Szerb és horvát (szerbhórvát) nyelvtudására pedig különösen nagy szükség volt a Budapesten székelő SZEB jugoszláv missziónál. Az Obrad Cicmil vezette delegáció, amely eredeti feladatán jóval túlmutató diplomáciai feladatokat is ellátott Budapesten, kifejezetten az ideológiailag hozzájuk közel álló kommunistákkal kívánt együtt dolgozni, másokkal szemben bizalmatlan volt. Rex nemcsak a nyelvüket, de „partizánmentalitásukat” is jól ismerte.

Feladatai fokozatosan bővültek, a jugoszláv misszió mellett végzett munka hamarosan kiegészült a magyar–jugoszláv politikai közeledést szolgáló Magyar–Jugoszláv Baráti Társaság létrehozásában és működtetésében kifejtett tevékenységgel. 1945 októberében a társaság első főtítkára lett. E kalandos sorsú társaság, amelyre a Rajk- és a hozzá csatolt perek „karnagyai” a magyarországi jugoszláv kémközpont szerepét osztották, valóban fontos szerepet játszott Rex karrierjében. Tehetséges szervezőnek bizonyult, s az itt végzett szervezőmunka során mozgalmi tőkéje és társadalmi karrierje között szoros korreláció mutatható ki. 1945 és 1947 között a magyar–jugoszláv kapcsolatok, ha nem is feszültségtől mentesen, de pozitív irányba fejlődtek. Már ő kísérte el 1945 augusztusában a Magyar–Jugoszláv Társaság előkészítő bizottságát Belgrádba, amelyet magyar részről Zilahy Lajos³⁰, a Magyar–Szovjet Baráti Társaság elnöke vezetett, a jugoszláv követség részről pedig többek között Lazar Brankov is csatlakozott hozzájuk. Ez a Brankovhoz fűződő egyre szorosabb munkakapcsolat képezte az alapját aztán annak a vádnak, hogy

28 Uo. Jegyzőkönyv Rex József elítélt kihallgatásáról. 1954. július 30-án. 102. o.

29 Uo. 65–66. o.

30 Zilahy Lajos (1891–1974) író, publicista, az MTA tagja. 1945-től aktív politikai szerepet vállalt, a Magyar–Szovjet Baráti Társaság első elnöke. 1948-ban hivatalos amerikai útvjáról nem tért haza. Az ötvenes évek végétől gyakran tartózkodott Jugoszláviában, ahol egy időben valóságos kultusza alakult ki. Élete végén egyre több időt töltött Magyarországon is. Műveit több világnyelven is kiadták.

őt Brankov, mint az UDB kémhálózatának magyarországi fő rezidense szervezte be. Ebben a koncepcióban a Magyar–Jugoszláv Társaság egy olyan „kémszervezetté” transzformálódott, amelyet Belgrád utasítására „nacionalista”, értsd szovjetellenes szellemben kellett vezetni. Paradox módon azonban éppen egyedül Brankovval nem tudott közelebbi, baráti viszonyba kerülni a jugoszláv misszió tagjai közül, kapcsolatuk mindvégig távolságtartó maradt. Állítása szerint „Brankov egy eléggé beképzelt, diplomata modorú személy volt, aki – a többi jugoszlávoktól eltérően – állandóan »Rex úr« megszólítást alkalmazta velem szemben, míg a többi jugoszlávokkal tegező viszonyban voltam.”³¹

Beszervezésének vád által képviselt variánsa érthetővé teszi, hogy felülvizsgálati perében miért kapott olyan nagy hangsúlyt Brankovhoz fűződő kapcsolatának tisztázása, illetve állítólagos szervezésének kérdése. Brankov állítólag azért tudta őt UDB³²-ügynöknek beszervezni, mivel azzal zsarolta, hogy „megszökött a partizánoktól”, amit eltitkolt a magyar párt elől. Brankov mind önálló kihallgatása, mind pedig Rexszel történő szembesítése alkalmával azt vallotta, hogy amikor ő „az UDB magyarországi fő rezidense” lett, akkor „az UDB magyarországi ügynökeinek listáján Rex József mint ügynök szerepelt.”³³ Azt azonban már az 1954. szeptember 8-ai szembesítéskor tagadta, hogy ő szervezte volna be, de Rex határozott tagadásával szemben továbbra is határozottan állította, hogy Rex jugoszláv kém volt. Mint mondta: „Nekem nincs konkrét tudomásom arról, hogy mikor és ki szervezte be, de tény, hogy azon a listán, amelyet Jávorszky³⁴ átadott nekem, mint ügynök szerepelt, akit ideológiai alapon, mint kommunisztát és mint volt jugoszláv állampolgárt szerveztek be.”³⁵ A per részleteire, mint korábban már utaltunk rá, e tanulmány keretei között nem kívánunk kitérni, arra mégis szeretnénk utalni, hogy kihallgatása során Brankov mintha nem lett volna tisztában a megváltozott idővel, és a vád régi kliséit ismételte. Persze az sem lehetetlen, hogy Brankov a kémvád fenntartásával Rex korábbi, ellene tett terhelő vallomásaért akart visszavágni. Akárhogy is volt, a Rexszel szembeni személyes antipátiáját most sem rejtette véka alá. Mint mondta: „Egyébként Rex Józsefet kezdettől fogva úgy ismertem, mint aki hajlamos arra, hogy más emberekről rosszat mondjon, öntelt és anyagiás, szereti a polgári életmódot.” A korabeli puritán kommunista felfogás szerint az anyagiasság, a polgári életmód iránti vágyódás igencsak negatív jellemvonásnak számított. Rex a szervezési váddal kapcsolatban ezúttal rezignáltan csak ennyit jegyzett meg: „Ehhez nem tudok mit szólani. Engem soha senki nem szervezett be. Az a viszony, ami engem a jugoszlávokhoz fűzött, mint kommunisztát a kommunistákhoz, sajnos túl őszinte volt. Ezen az alapon lehet, úgy gondolták, hogy én ügynök vagyok.”³⁶

Brankov egyébként ennek a „túl őszinte” kapcsolatnak egy sajátos, bár az adott kor politikai légkörétől korántsem idegen epizódját is megemléltette, amelynek Rex öccse, Rex Tibor volt a központi figurája. Érdeemes felidézni, ugyanis a korszak magyar–jugoszláv

31 ÁBTL 2.1.I/94/a. Jegyzőkönyv Rex József elítélt kihallgatásáról. 1954. július 30. 50. o.

32 UDB –Udruženje države bezbednosti – a Jugoszláv Állambiztonsági Szolgálat korabeli elnevezése.

33 ÁBTL 2.1.I/94/a. „Rex József”. Jegyzőkönyv Brankov Lázár elítélt kihallgatásáról. 1954. augusztus 7. 83. o.

34 Mihajlo Jávorszky (Javorski) OZNA százados, a SZEB mellett működő jugoszláv katonai misszió tagja. A vajdasági Népvédelmi Osztály egyik vezetője a háború után. Neve a felülvizsgálat során többször felmerült, mint aki az UDB magyarországi hálózatát a SZEB jugoszláv delegációján, illetve a jugoszláv követségen keresztül kiépítette.

35 ÁBTL 2.1.I/94/a. Szembesítési jegyzőkönyv Brankov Lázár és Rex József szembesítéséről. 1954. szeptember 8-án. 89. o.

36 Uo.

kapcsolatainak egyik meglehetősen bonyolult problémájára, a háborús bűnösök kiadása körüli nézeteltérésekre utal. A történet Brankov elbeszélésében így hangzik: még 1946-ban egy alkalommal a jugoszláv misszió több tagjával a Belügyminisztériumban járt, amikor „*a velem lévő személyek felismertek egy háborús bűnöst, akit már korábban kerestek. Ekkor Rex Tibort kértem meg, hogy intézkedjen a személy őrizetbe vételéről és a katonai misszióknak való átadásáról. Rex – aki ekkor a belügyminisztériumban dolgozott – kéresemnek eleget tett, a személyt őrizetbe vette és saját maga szállította a katonai misszióra.*”³⁷

Az eset a külügyi dokumentumokban is nyomon követhető, lényegét így foglalhatjuk össze: Galambos Ferenc délvidéki, óbecsei származású ügyvédet Rex Tibor a Belügyminisztérium épületében, az akkor éppen ott tartózkodó jugoszláv katonai misszió szóbeli kérésére mint háborús bűnöst saját hatáskörében letartóztatta, és minden hivatalos kikérés és irat nélkül átadta őt a jugoszláv misszióknak. (Az eset egyébként 1945. július 31-én, tehát nem 1946-ban történt.) Galambost ezután Jugoszláviába hurcolták, és 1946 júliusában háborús bűnösként az újvidéki törvényszék első fokon 10 év kényszermunkára, másodfokon pedig 5 év szabadságvesztésre és kényszermunkára ítélte. A jugoszláv bíróság ellene felhozott vádja szerint a háborús bűntettet azzal követte el, hogy 1941. április 11-én Óbecsén azt mondta, hogy „*nem érdemes mozgósítani, mert már itt van a magyar katonaság, nyugodtan hazamehetnek.*”³⁸ Ügyében a magyar kormány többször is interveniált Belgrádban, és arra hivatkozott: „*Nem ismerhető el (a nemzetközi jog és a fennálló jogszabályok miatt) Magyarország részéről a jugoszláv misszióknak a magyar felségjogot sértő az az eljárása, amely szerint annak tagjai Magyarország területén bárkivel szemben kényszerintézkedéseket fogantathatnak, azt szabadságától megfosztják, az ország területéről elszállítják, még ha az illető jugoszláv állampolgár is.*”³⁹ Felesége Külügyminisztériumhoz intézett beadványa szerint férje csak nemrég, 1945 áprilisában tért haza a deportálásból, ahová zsidó származása miatt vitték, majd Budapesten telepedett le és ügyvédi tevékenységet folytatott.

Az eset kapcsán a magyar Belügyminisztérium és az Igazságügyi Minisztérium között komoly vita bontakozott ki arról, hogy Galambos magyar vagy jugoszláv állampolgárnak tekinthető-e. A jugoszláv misszió ugyanis meglehetősen gyenge érveléssel arra hivatkozott, hogy Galambos jugoszláv állampolgár és jogszerűen tartóztatták le, mivel háborús bűnösként nem tett eleget a misszióknak történő jelentkezési kötelezettségének. Rex Tibor valóban súlyosan és önkényesen megszegte a háborús bűnösök kiadatására vonatkozó magyar jogszabályokat,⁴⁰ más ország parancsára a magyar Belügyminisztérium épületében önkényes letartóztatást hajtott végre, ezért sokan a fejét követelték. Bátyja egyenesen Farkas Mihálynál keresett számára védelmet, és úgy tűnik, nem is hatástalanul. Végül megúsza egyszerű áthelyezéssel, a Belügyminisztériumból áthelyezték a Honvédelmi Minisztériumba.

37 Uo. Jegyzőkönyv Brankov Lázár elítélt kihallgatásáról. 1954. augusztus 7.

38 Magyar Országos Levéltár (MOL) XIX – J-k-Jugoszlávia 30/b-106 961/1947, 111 067/1947. 49. doboz.

39 Uo.

40 Mint ismeretes, Magyarország a fegyverszüneti egyezmény 14. pontja értelmében annak az országnak kellett kiadja a háborús bűnösöket, ahol a háborús bűnt elkövették. A két ország között kezdettől fogva komoly feszültséget okozott, hogy Jugoszlávia nem tartotta be a kiadatás minimális jogi és alaki feltételeit sem. Háborús bűnösök kiadására, illetve elhurcolására már 1944 végétől sor került, majd 1946-ban a jugoszláv belügyminisztérium 176 háborús bűnös nevét tartalmazó jegyzéket adott át Budapestnek. A magyar kormány szerint azonban jogi szempontból ez a jegyzék is igen sok kívánnivalót hagyott maga után. MOL XIX – J-1-k-Jugoszlávia 30/c-100 879/10a – 1947. 49. doboz. A kérdésre bővebben lásd: *Galántha Gergely*: Háborús bűnösök kiadási eljárásai Magyarország és Jugoszlávia között 1944–1948. Bácsország. Vajdasági honismereti szemle. 2006/. (39. sz.) 14–23.

A belgrádi követségen

A Magyarország és Jugoszlávia közötti diplomáciai kapcsolatok felvételére, miután a SZEB ez ellen nem emelt kifogást, pár nappal a párizsi békeszerződés aláírása előtt került sor. Szántó Zoltán követ 1947. február 4-én adta át megbízólevelét Belgrádban Ivan Ribarnak, a Jugoszláv Népköztársaság elnökének. A követség munkatársai, így Rex József másodosztályú titkár is, már januárban megérkeztek Belgrádba és megkezdték a követség működtetéséhez szükséges munkálatokat. A követség kinevezendő munkatársainak kiválogatásában alapvető szempont volt, hogy Belgrád ne emelhesen ellenük kifogást, így „reakciós múlttal” rendelkező nagykövet, vagy beosztottak kinevezése szóba sem kerülhetett. Mind Szántó, mind pedig Rex kinevezésénél kommunista párttagságuk fontos szerepet játszott. Emellett Rex esetében nyilván számításba vették a jugoszláv misszióhoz fűződő, széles körben ismert „baráti” kapcsolatait és nyelvtudását is. Rex erről egyik kihallgatása során így vallott: *„Barátoknak és kommunistáknak tekintettem őket, s mint ilyenekhez minden tekintetben és kérdésben a legőszintébb voltam feléjük. Nyíltan feltártam előttük minden vonatkozású problémát, eseményt. Beszélgetéseink során többször szóba került a Külügyminisztérium és annak egyes beosztottjai, akik még a horthysta minisztériumból maradtak, és akik személyét a jugoszlávok kifogásolták. Ezen személyekről a beszélgetések során megmondtam véleményemet, jellemeztem őket, mint ellenséges személyeket.”*⁴¹ A jugoszláv kormány Belgrádban nyilván továbbra is számított Rex „barátságára”. Szántó követi kinevezése azonban kommunista múltja ellenére sem keltett ilyen osztatlan lelkesedést Belgrádban. Úgy tűnik, túlságosan is moszkovitának tartották. Brankov nem titkolta Rex előtt Szántóval kapcsolatos ellenérzéseit, és bizalmasan megmondta neki, hogy ők mást szerettek volna látni a belgrádi magyar követség élén, de hogy kit, nem árulta el. Rex továbbadta az információt Heltai Györgynek, a Külügyminisztérium politikai osztálya volt vezetőjének, de Szántó kinevezése mögött nyilván magasabb politikai erők álltak.⁴²

A Külügyminisztérium személyi ügyei egyébként egyre komolyabb gondot okoztak Gyöngyösi külügyminiszternek. 1946 októberében Gyöngyösi, Bolgár Elek követ és Pődör László kabinetfőnök között hatszemközti megbeszélésre került sor. A megbeszélés célja az volt, hogy *„megszűnjön a legkülönbözőbb helyekről történő ajánlásoknak eddig szokásos módszere, amely lehetetlenné tette, hogy tiszta képet kapjunk azokról az erőkről, amelyek a külügyi szolgálatnak rendelkezésére állnak, és sok esetben alkalmatlan személyeket helyezett a külső szolgálatok fontos posztjaira.”*⁴³ A külügyminiszter azt szerette volna elérni, hogy a követeket leszámítva, akiknek a kinevezése továbbra is pártközi politikai egyezkedés kérdése maradt volna, a külszolgálatra kiküldendő személyeket a Külügyminisztérium a maga szakmai szempontjai szerint válogathassa ki. Különösen fontosnak tartották a megfelelő nyelvtudást, illetve azt, hogy külföldi szolgálatra történő kiutazás előtt a jelöltek legalább egy évet itthon, a Külügyminisztériumban töltsenek. Nyelvtudása és itthon töltött szolgálati ideje szempontjából Rex alapvetően megfelelt ezeknek a követelményeknek, az pedig, hogy minden előzetes képzettség nélkül, politikai nyomásra került a Külügyminisztérium állományába, ekkor nem számított egyedülálló esetnek, annak ellenére, hogy a Külügyminisztérium korábbi személyi állománya ekkor még nem cserélődött ki radikálisan.

41 ÁBTL 2.1.I/94. „Rex József”. Jegyzőkönyv Rex József elítélt kihallgatásáról. 1954. július 30. 109. o.

42 Uo. Válasz a 2–6. kérdésekre. 70. o.

43 MOL XIX – J-1-o-KÜM Kabinet, 312/MK-1946. 2. doboz. Egyébként már korábban, 1945 decemberében felvételt hirdettek olyan fogalmazói tanfolyamra, amely révén lehetővé vált olyan rétegek külügyi pályára kerülése, akik elől ez a pálya korábban el volt zárva. Ilyenek voltak például „a zsidók, proletárok és a parasztok”. Uo.

Rex a belgrádi magyar követség épületét már a Zilahy vezette küldöttség 1945-ös jugoszláviai útja alkalmával szemrevételezte, tehát nagyjából tudták, hogy mi vár rájuk. Már ekkor jelezte, hogy az épület „használatlan” állapotban van, a felső két emelet a háborúban teljesen leégett, de a földszinti helyiségek sincsenek sokkal jobb állapotban, „leszakadt tető, gerendák, hamu és törmelék”.⁴⁴ Kierkezésük után a valóság mégis hidegzuhanyként hatott rájuk. A követséget annak a reményében nyitották meg 1947 elején, és Szántó azzal vette át megbízását, hogy egyik legfontosabb feladata a követség épületének újjáépítése lesz. A felújítás azonban számos nem várt akadály miatt, köztük a Jugoszláviában bevezetett kötött tervgazdálkodás és a súlyos anyaghiány miatt késett, majd pedig igencsak akadozva haladt.

A követség nem is az eredeti épületben kezdte meg munkáját, „méregdrága”, ám a háború során lepusztult szállodai szobákban laktak, nem volt gépkocsijuk, kezdetben gyalog jártak. Szántó követ szemmel láthatóan igen nehezen viselte ezeket a meglehetősen kényelmetlen körülményeket. Budapestre küldött jelentéseiben sűrűn és panaszos hangon kérte munkakörülményeik javítását. Mint egyik 1947. áprilisi jelentésében írta, „bemutatózó látogatásaim sorozatát a csatakos belgrádi utcákat róva, gyalgoszerrel kellett lebonyolítanom. Gyakran kellett szégyenkeznem, hogy sáros lábbal állítottam be egy-egy követ vagy miniszter dolgozószobájába. Megtörtént, hogy megsajnálta és autón küldtek haza. Az is megtörtént, hogy rossz időjárás következtében, az utolsó pillanatban le kellett mondanom látogatásokat, mire autót küldtek értem.” Majd a nyomaték kedvéért még hozzáfűzte: „Nem jó dolog, ha egy követ munkakörülményei sajnálkozást váltanak ki kollégái körében. Nem kevésbé kínos a látogatók fogadása szűk, tisztának nem mondható szállodai szobámban, melynek mennyezetén a beszivárgó hólé fantasztikus freskókat képezett ki. (...) Ma délután az Avalán lesz egy fogadás, de még nem tudom, hogy részt tudok-e ezen venni. Most körültelefonálunk a városban megtudni, hogy melyik követ lenne olyan szíves autójára felvenni.”⁴⁵ Más alkalommal még ennél is keményebben fogalmazott, hogy jobb belátásra bírja Budapestet. „Kínos dolog számomra állandóan ilyen természetű anyagi kérdésekkel foglalkozni. Lehetséges, hogy kormányunk nem tudja rendelkezésre bocsátani a követség fenntartásához szükséges összegeket. Ha valóban ez a helyzet, akkor belgrádi diplomáciai képviselőtünket át kell szervezni, a követet vissza kell hívni és lássa el egy ügyvivő, egy-két irodai beosztottal, a legszükségesebb tennivalókat.”⁴⁶ – írta. Szántó ekkor még nyilván nem sejtette, hogy visszahívására hamarosan sor fog kerülni, de nem a követség anyagi helyzete miatt, hanem a Jugoszlávia körül kialakult súlyos politikai válság miatt.⁴⁷ Már-már zsarolta kormányát, amikor a következő szavakkal ecsetelte sanyarú helyzetüket: „Lehetlenség, hogy a magyar követség a szomszédos országok és kis balkáni államok (Albánia!) követségeinél lényegesen rosszabb körülmények között dolgozzon. Magam részéről nem vállalhatom azt a kisebbségi helyzetet, amelybe belekényszerültem. Nem szolgálja országunk érdekét, ha a magyar követ ágrólszakadt hajléktalanként érintkezik akár a jugoszláv kormánnyal, akár a diplomáciai testület tagjaival.”⁴⁸ Helyzetét némileg enyhítette, hogy a jugoszláv kormány, értesülve nehéz helyzetéről, átmenetileg egy üres nyaralót bocsátott rendelkezésére, ennek berendezéséért azonban újabb „csatákat” kellett vívnia Budapesttel.⁴⁹

44 MOL XIX – J-1-u-Gyöngyösi János-szn.-1945. 23. doboz

45 MOL XIX – J-4-a-Belgrád-40-1947. 1. doboz.

46 Uo.

47 Szántót Rajk László külügyminiszter 1949. január 27-én rendelte haza táviratilag. Közölte vele azt is, hogy „hosszú lesz itt-tartózkodása”. MOL XIX – J-1-Z-Rejtjeltávirat. 1945. január 27.

48 MOL XIX – J-4-a-Belgrád -40-1947. 1.doboz.

49 Uo. 57/biz.-1947. 1. doboz.

De nemcsak az épülettel voltak gondok, a követség létszáma és személyi összetétele is gondot okozott a követnek. A nagy ügyfélforgalom, az emelkedő konzuli és jogsegélyügyek Szántó szerint „túlterhelték” a követség munkatársait. Mint 1947. november 8-ai jelentésében írta: „E túlterhelés következtében a belgrádi követség mai létszámával csak felületesen tud megfelelni annak a fontos hivatásnak, hogy a kormányt rendszeresen tájékoztassa a Jugoszláviában végbemenő átalakulásokról, a politikai, gazdasági és kulturális élet fontos eseményeiről és változásairól.”⁵⁰ Rendszeresen azzal a kéréssel bombázta Budapestet, hogy emeljék a követség munkatársainak számát. Különösen érezte egy „jó” sajtóattasé hiányát. Kezdetben ezeket a feladatokat Rex látta el, mint követségi titkár, bár emellett „minden munkát” el kellett lásson, mivel, fogalmazott később, „egyedül én beszéltem szerbül és Belgrádot tökéletesen ismertem.”⁵¹ Megjegyezzük, hogy Szántó panaszai nem voltak megalapozatlanok, a követség valóban alacsony létszámmal, a követet is beszámítva, mindössze 4 fővel és egy altiszttel kezdte meg működését. Úgy tűnik, Szántó jelzései Budapesten mégis meghallgatásra találtak, 1949 januárjában, közvetlenül hazarendelése előtt már 16 munkatársa volt. A követnek azonban, úgy tűnik, nem volt szerencséje munkatársaival. 1948 tavaszán, tehát még a szovjet–jugoszláv konfliktus kirobbanása előtt két követségi titkár disszidált Belgrádból.⁵²

A követ panaszlistáján az épület állapotára vonatkozó megjegyzések mellett rendszeresen szerepelt munkatársainak és saját illetményének kérdése, és sokat panaszkodott a követség munkájával összefüggő egyéb, főként anyagi körülményekre is. A követség munka- és életkörülményeire vonatkozó sürgető írásbeli és szóbeli felszólalásai komoly feszültséghez vezettek Szántó és a Külügyminisztérium gazdasági ügyeivel foglalkozó munkatársai között. A dolog odáig fajult, hogy a pénzügyi fegyelem megszegésével vádolták, 1948 májusában jelentéstételre hazarendelték, és Molnár Erik külügyminiszter személyesen kért tőle magyarázatot. Szántó e beszélgetés után, visszatérve állomáshelyére, Belgrádba, Molnár Erikhez írott magánlevelében cáfolta az ellene felhozott vádakat: például azt, hogy újból ki akarta fizettetni magának a már korábban felvett ún. berendezkedési illetéket, de vita tárgyát képezte a nagy nehezen megszerzett, de igen gyorsan összetört szolgálati kocsi javítása körüli szabálytalanság is. Levelében Szántó az ellene felhozott vádakat „vakmerő hazugságnak” nevezte, és a problémákat felvető Kibédy osztálytanácsost igekezett dehonesztálni a külügyminiszter előtt. „Fel kell azonban vetnem a kérdést, mi indítja ezt az embert és honnan veszi a bátorságot arra, hogy a miniszternél így megrágalmazzon egy felelős állásban lévő embert, akit negyvenéves múltja alapján elég jól ismernek a Pártban. Mi lehet ennek a Kibédynek a füle mögött, és milyen gázságok elkövetését várhatjuk tőle? Mindezek után meghagyható-e akár egy napig is külügyi szolgálatban, méghozzá olyan beosztásban, ahol nagyon bizalmas dolgok mennek át a kezén” – írta.⁵³

A jugoszláv magyar követség történetének ezeket a meglehetősen „intim” részleteit azért idéztük fel, mert talán közelebb visznek bennünket a Szántó követ és Rex követségi titkár közötti konfliktus jobb megértéséhez, és a melyek komoly hatást gyakoroltak Rex további sorsára. De mielőtt rátérnénk ennek bemutatására, vessünk néhány pillantást Rex

50 Uo. 4-a-108/1947. 1. doboz.

51 ÁBTL 2.1.I/94.a. Jegyzőkönyv Rex József elítélt kihallgatásáról. 1954. július 30. 53. o.

A követség, a követet is beleszámítva, 4 fővel és egy altiszttel kezdte meg működését. 1948 őszére már 16 főre duzzadt létszámuk. MOL XIX – J-4-a- Belgrád-TÜK 390/biz. 1948. 2. doboz.

52 Homonnay László I. osztályú követségi titkár és Sztankay Zoltán követségi tanácsos 1948 áprilisában szabadságukról nem tértek vissza állomáshelyükre, családotól nyugatra szöktek. MOL XIX – J-4-a-Belgrád TÜK-95/biz. és 94/biz. – 1948. 2. doboz.

53 MOL XIX – J-1-n-1948-Molnár Erik 39. doboz.

Belgrádban végzett tevékenységére, amelyet a rendelkezésünkre álló források alapján az alábbiakban sikerült rekonstruálnunk.

Mint már utaltam rá, másodtitkári beosztásban került ki Belgrádba, a követség munkatársai közül egyedül ő beszélt szerbül és Belgrádot „tökéletesen” ismerte. A kulturális és sajtóügyekek mellett, írta egy helyen, a „személyzeti és helyiséghiány miatt minden munkát” el kellett végezzen. Szokásos napi munkájához tartozott a jugoszláv külügyminisztériummal történő kapcsolattartás, a jugoszláv sajtó figyelemmel kísérése, elemzése, szükség esetén a budapesti futárszolgálat ellátása, de gyakran végzett fordítási munkákat is a követség számára, esetenként ő volt Szántó követ tolmácsa egy-egy protokolláris eseményen, s emellett különböző feladatokat látott el az otthonról érkező küldöttségek, fontos személyek mellett jugoszláviai látogatásaik alkalmával. Szóval végezte a követségi titkárok megszokott munkáját. Karrierje csúcsának érezte, hogy a maga szerény módján részt vehetett azok munkájában, akik így, vagy úgy, de hozzájárultak az 1947. december 8-án aláírt magyar–jugoszláv barátsági és kölcsönös segélynyújtási egyezmény aláírásához. Ott volt abban a meglehetősen népes csapatban is, amelyet Tildy Zoltán köztársasági elnök vezetett, akik a határig, illetve Belgrádig kísérték a nagytekintélyű jugoszláv elnököt és a jugoszláv delegáció többi tagját, így többek között Aleksandar Ranković belügyminisztert és Milovan Djilast.⁵⁴ Ekkor még nem sejtette, hogy pár évvel később ez az út is kémtevékenysége és hazaárulása fontos mozzanatává transzformálódik.

Ügyének felülvizsgálata során a Tito vonatán történtek kiemelt fontosságot kaptak, kihallgatói többször is visszatértek életének erre az epizódjára, és a Brankovval történt többszöri szembesítésének is az utazás során megtartott kelebiai vadászat történetének tisztázása volt a célja. Nem véletlenül, hiszen a korábbi perekben itt történt az „árulás”. Kiderült, hogy a korábbi vádakkal ellentétben sem Rex, sem pedig Brankov nem vett részt a vadászaton, mindketten a vadászcastélyban várták be a vadászaton résztvevőket, Rajkot pedig nem látták Aleksandar Ranković belügyminiszterrel beszélgetni, annál is inkább, mert Rex véleménye szerint ők tolmács nélkül nem is tudtak volna beszélgetni.

Rex így emlékezett erre a napra: „*Ez egy földszintes vadászcastély volt, amely azelőtt valamelyik báró tulajdonát képezte. Itt a Gundel személyzete mozgott, nyüzsgött. Titót az ő gárdája szolgálta ki, saját pincér stb., az ebéd elhúzódott testvérek közt is 2 és fél, 3 órát. (...) Az ebéd után program volt, mégpedig a NÉKOSZ-nak egy csoportja lement, mint vadhajtó. A Népszava intézett is egy támadást a NÉKOSZ ellen, hogy levitték őket vadat hajtani. Tudok is egy nevet mondani, Major László volt ezeknek a nékoszistáknak a vezetője. (...) A nagyok leültek, mi körülálltuk őket és nagyon szép műsort adott a NÉKOSZ táncscsoportja. (...) Nekem Gyilasszal volt egy súlyos incidensem az autók miatt. (...) Két vonat állt a sínpáron: Tildy és Tito vonata. Az indulás előtt Tito akart beszélni Puskinnal, és ez után már fűtyülés, beszállás és indultunk. Én utoljára érkeztem, mert Gyilasz csinált egy zúrt. Mikor minden elő volt készítve, akkor intett Tito, hogy keressük meg Puskint, és mivel én voltam ott, én kerestem meg.*”⁵⁵

Szántóval való kapcsolata kezdettől fogva meglehetősen kimért volt, a követ is azok közé tartozott, akik miatt az a vélemény terjedt el, hogy „a magyar pártban Rexet nem sze-

54 Milovan Djilas (1911–1995) montenegrói szerb kommunista majd ellenzéki politikus, teoretikus, író, a partizánháború egyik vezetője. A párt legfelső vezetésében 1954-ig különböző ideológiai funkciókat töltött be. Politikai disszidensként a kommunista rendszerek nemzetközi híri bírálójaként tartották számon. Ezzel kapcsolatban számos művet írt.

Aleksandar Ranković (1909–1983) szerb kommunista politikus, a partizánháború egyik vezetője. Évtizedekig a párt káderügyeinek és a Belügyminisztériumnak a vezetője volt. Reformellenességére és a belügyi szervek túlkapasára hivatkozva 1966-ban minden tisztségétől megfosztották.

55 ÁBTL 2.1. I/94. „Rex József”. Gyorsírói jegyzőkönyv Rex József és Brankov Lázár elítéltek szembesítéséről. Dátum nélkül. 165–168. o.

rették”.⁵⁶ Úgy tűnt, a közös munka első hónapjai még rendben teltek, igyekeztek közösen úrrá lenni a követség beindításával kapcsolatos, már említett nehézségeken. Szántó azonban egyre bizalmatlanabb lett vele szemben, amit többször és igen vehemensen Budapest értésére adott és többször követelte Rex követségről történő eltávolítását.

Mód Péter emlékezete szerint, aki ekkor a Külügyminisztérium elnöki osztályán dolgozott és tanúként hallgatták ki Rex felülvizsgálati perében, Szántó és Rex között „rossz viszony fejlődött ki” és „kölcsonösen panaszkodtak egymásra”. Ezek az ellentétek szorították a „személyes jellegűek” voltak, és bár a követ többször is kérte Rex leváltását, eleinte a Külügyminisztériumnak az volt a véleménye, hogy helyi és nyelvi ismeretei miatt szükség van rá, az ellene felhozott vádak egyébként is túlságosan személyeskedőek.⁵⁷ Mivel a Külügyminisztérium nem volt hajlandó lépni, Szántó végül saját hatáskörében felfüggesztette állásából és kitiltotta a követség épületéből. Ennek indokait 1948. január 23-án egy négyoldalas jelentésben foglalta össze, és kérte Rex Budapestre történő visszahelyezését.⁵⁸ Bár szemmel láthatóan igyekezett a kapcsolatukat megrontó adatok felsorolására szorítkozni, jelentése tele volt személyeskedő, öngazoló, sőt helyenként szakmai féltékenységre utaló megjegyzésekkel.

Szántó azzal kezdte panaszzlistáját, hogy minden törekvése ellenére sem sikerült Rex titkárt „rendszeres, folyamatos munkára” szoktatnia, utasításait „tetszés szerint hol teljesítette, hol nem. Ha mulasztásaiért felelősségre vontam, jó memóriája ellenére azzal védekezett, hogy a dolgokat »elfelejtette«.” Majd saját magának is ellentmondva a lusta titkárt „mérhetetlen ambícióval” vádolta meg, aki „sérlemesnek és megalázónak tartotta magára nézve a közhivatalnokok szerény és kifelé sokszor láthatatlan munkáját”, és aki a követség ügyeit „ellenőrizhetetlen magánügyként” az ő háta mögött intézte, és ezzel azt a látszatot keltette, hogy „a belgrádi magyar követség egyetlen aktív tényezője Rex József”. Majd mindezek után „felelőtlen fecsegéssel” vádolja meg, amelynek egyetlen célja az, írta, hogy Rex elhitesse az emberekkel, „a Magyar Köztársaság kormányainak nem egy volt vagy ma is aktív tagja neki köszönheti karrierjét”. Majd részletesen felsorolja, milyen hivatalos ügyek kapcsán hozta őt, a követet „kellemetlen” helyzetbe. Így például késve értesítette a belgrádi szovjet követ meghívásáról, öccsével, Rex Tiborral úgy folytattak tájékoztató megbeszéléseket a magyar–jugoszláv kulturális kapcsolatokról, hogy ő minderről csak utólag, a *Politika* című belgrádi lapból értesült. A pohár azonban akkor telt be, amikor a magyar–jugoszláv barátsági és kölcsönös segélynyújtási egyezmény ratifikációs okmányainak kicserélési ceremóniájáról Rex hanyagul, pontatlanul tájékoztatta őt. A kicserélés napjának reggelén, 1948. január 20-án egy, a jugoszláv külügyminisztérium magyar referensével történt magánbeszélgetésre hivatkozva Rex úgy tájékoztatta őt, hogy beszédek nem lesznek a ceremónián, a jugoszláv külügyminiszterrel mindössze „csak néhány udvarias szót” fognak váltani. „Nem bízva Rex titkár igazmondásában és lojalitásában” – folytatja jelentését –, elküldte a követség egy másik beosztottját a jugoszláv külügyminisztériumba, érdeklődjön Stanoje Simić külügyminiszter szándékáról. Itt kiderült, hogy Simić pár perces beszédet mond majd orosz nyelven, amit neki is illet hasonlóval viszonzni. Mivel azonban, tette hozzá, délelőtt még Titóhoz is el kellett mennie „kihallgatásra” és egyéb hivatalos ügyei is akadtak, ezért beszédének csak a vázlatát tudta elkészíteni Rex hibájából, így az ünnepségen „lényegében rögtönzött beszédet” tudott csak mondani. Tetejében, folytatódik jelentése, „Simić 8 perces beszédet olvasott fel, melynek fordítását nyomban kiosztották a sajtó képviselői között, amit mi, az adott helyzetben nem tehetünk. Világos volt mindenki előtt, hogy nálunk valami nincs rendben”. Rex

56 ÁBTL 2.1. I/94. „Rex József”. Zsivko Boarov vallomása, 1954. július 22. 89. o.

57 ÁBTL 2.1.94/a „Rex József”. Jegyzőkönyv Mód Péter kihallgatásáról. 1954. október 7. 110. o.

58 MOL XIX – J-4-a-16/biz.-1948. (2. doboz).

követségi épületből történő kitiltásának és felfüggesztésének történetét végül a következőkkel zárja: „Tekintettel arra, hogy a hivatali együttműködéshez elengedhetetlenül szükséges bizalmam Rex titkár iránt teljesen megszűnt, továbbá arra a körülményre, hogy Rex titkárnak az utóbbi hetekben tanúsított magatartásában megfontolt célzatosságot látok, szükségesnek tartottam, hogy Rexet a követség munkájából haladéktalanul kiiktassam és Miniszter Úrtól a központba való visszahelyezését kérjem.”⁵⁹

E „megfontolt célzatosságot” még évekkel később, Rex felülvizsgálati perében elmondott tanúvallomásában is úgy értelmezte, hogy Rex jugoszláv ügynök volt. 1954 augusztusában például azt vallotta, hogy többször feltűnt neki, hogy „a jugoszlávok értesülve voltak a követség belső kisebb-nagyobb jelentőségű ügyeiről. Elsősorban Rexre gyanakodtam, mint jugoszláv informátorra. Egy alkalommal bementem a Moszkva kávéházba, ahol észrevettem Rexet a jugoszláv külügyminisztérium egyik tisztviselőjével, ők engem nem vettek észre. Én eltávoztam és vártam, hogy Rex kötelességszerűen jelenti együttlétét a jugoszláv külügyi emberrel. Mindezt jelentettem Budapestre a külügynek és kértem Rex hazahívását, eredménytelenül. (...) Szilárd meggyőződésemm, hogy Rex jugoszláv ügynök volt.”⁶⁰

Személyes konfliktusuk nem maradt titokban, csakhamar mind a két ország külügyi berkeiben ismertté vált. Amikor hazaküldése után nem sokkal Rex Budapesten összefutott Brankovval, a jugoszláv sajtóattasé így kezdte a beszélgetést: „Mi van magával, boks mérkőzése volt Szántóval?” Ő rezignáltan csak annyit válaszolt: „Több összetűzésem volt vele, és a végén nem a titkár küldte el a követet, hanem a követ titkárt, ez természetes is.”⁶¹

Akárhonnán nézzük is a történetet, annyi bizonyos, Rex ideológiai forrásokból táplálkozó bizalmas jugoszláv kapcsolatait nem a reciprocitás mozgatta, és nem szolgálták annak az országnak az érdekeit, amelyet beosztott diplomataként képviselnie kellett. Szántó követ joggal kérte ezt rajta számon. Az is igaz azonban, hogy a moszkvai emigrációban túlélésre berendezkedett Szántó itthon is mindenkinen ellenséget látott, biztosítani akarta magát velük szemben, és mint láttuk, munkatársai befekéltetése, ellehetetlenítése sem állt messze tőle. A követet hiúsága is akadályozta abban, hogy a sokszor napi gondokkal küzdő követségen kiegyensúlyozott légkört alakítson ki, s mint a fenti idézetek is bizonyítják, ez a jellemvonása még hivatalos jelentéseiből is meglehetősen erőteljesen átütött.

S bár a történet minden szálát ma már lehetetlen felfejteni, talán nem tévedünk nagyot, ha úgy véljük, a köztük kialakult súlyos bizalmatlanság legalább két okra vezethető vissza. Rexet a jugoszlávok kétségkívül arra használták fel, hogy kihasználva jugoszláv kommunista múltjában gyökerező bizalmas kapcsolatait, „partizánesczközökkel”, azaz a hivatalos utat megkerülve szerezzenek tőle információkat Magyarországról. Az új jugoszláv politikai elit úgy viselkedett Magyarországgal, mint a Szovjetunió a befolyása alá került kelet-közép-európai államokkal: a legkülönbélebb eszközökkel megsértették nemzeti érzékenységüket, érdekeiket és szuverenitásukat, olyan politikai terepként kezelték az adott országokat, ahol a „szép új világ” érdekében lényegében minden megengedhető.

És ezen a ponton Rex története átlép a 20. századi magyar politikatörténetbe – hiszen személyes sorsa itt lényegében a korabeli magyar–jugoszláv kapcsolatok alapvonásaira rímel. Ezeket a kapcsolatokat magyar részről ekkor az igazodási kényszer hajtotta, a bűntudat (lásd Újvidék) és a győztes fölény dichotómiájára épültek. A vesztes Magyarországot a vádlottak padjára ültették, és a határok meghúzásakor a nagyhatalmak újrafogalmazták

59 Uo.

60 ÁBTL 2.1. I./94/a. „Rex József”. Kivonat Szántó Zoltán 1954. aug. 23-ai tanúvallomásából. 1954. szeptember 10. 109. o.

61 Uo. Szembesítési jegyzőkönyv Brankov Lázár és Rex József szembesítéséről. 1954. szeptember 8-án. 93. o.

számára a nemzeti és államérdek között 1918 óta meglévő diszharmóniát, Jugoszlávia viszont diadalmasan foglalta el helyét a győztesek oldalán, és sikeresen egyesítette az 1941-ben szétszabdalt országot. Ez a nemzetközileg elismert államrekonstrukció hatásosan legitímálta az új kommunista-partizán elit első hatalmát is. Ezt a kedvező helyzetet Belgrád nemzetközi vonatkozásban is kamatoztatni kívánta, és balkáni középhatalmi, integrációs álmokat dédelgetett. Magyarország ezeknek a törekvéseknek a peremén helyezkedett el, és ezért a biztos, kommunisták uralta, engedelmes hátország szerepét szánták neki. A Jugoszláviához történő magyar közeledés valóban létező érdekszárait azonban komolyan átfirták a regionális integráció kérdésében meglévő ellentétek. Sok jel mutatott arra, hogy a közös eszmék leple alatt Magyarország a szovjetizálás veszélye mellett a „jugoszlavizálás” veszélyével is szembe kellett ekkor nézzen.⁶²

Rex sértődötten, igazának teljes tudatában tért haza. Csak évekkel később ismerte el, hogy eltávolítására „részben a saját hibám, részben az ő (ti. Szántó – S. E.) türelmetlensége miatt” került sor. Nem bocsátották el a Külügyminisztériumból, de nem a politikai osztályra került vissza, hanem a minisztérium kulturális osztályán balkáni referensként nyert beosztást. Mint hithű kommunista, aki feltétel nélkül bízott pártjának csalhatatlanságában, azonnal ügyének kivizsgálását kérte. Felkereste Szalai András,⁶³ aki ekkor az MKP központi vezetősége káderosztályának helyettes vezetője volt. Szalai barátságosan fogadta és megkérdezte, „miért nem fordult már előbb a párthoz”, és végezne-e valamely tömegszervezetben munkát. Rex a párttagoktól elvárható leginkább illendő választ adta: „minden munkát elfogadok, amit a párt részemre kijelöl”.⁶⁴ Így került ismét kapcsolatba a Magyar–Jugoszláv Társasággal (MJT), és csakhamar az intézőbizottság tagjai közé választották.

A villám váratlanul, de annál nagyobb erővel csapott le – a Szovjetunió egy nemzetközi koncepciójában a vádlottak padjára ültette Jugoszláviát. Rex Szalai András előtt, a párt káderosztályán írta alá a Tájékoztató Iroda (TI) Jugoszlávia elleni első határozata után (1948. június 28.) azt a nyilatkozatot, hogy egyetért annak határozatával. Az általam ismert iratokban nincs nyoma annak, hogyan élte át eszmei példaképei, Jugoszlávia és Tito sárba tiprását. Eddigi, fentebb vázolt pályafutása alapján azonban joggal feltételezzük, hogy a nyilatkozat aláírása nem lehetett könnyű döntés számára. Felülvizsgálati anyagából, pontosabban Mód Péter vallomásából annyi mindenesetre kiderül, hogy Rajk külügyminiszter szükségét érezte külön is utasítani Módot, aki ekkor a Külügyminisztérium elnöki osztályának megbízott vezetője volt, hogy külön is beszélgesse el Rexszel a TI határozatáról. Mód szerint Rexet a határozat „nagyon meglepte és váratlanul érte”, de azt mondta neki, „előtte a párt álláspontja a döntő”.⁶⁵ A jugoszláv követséggel és jugoszláv barátaival, a hivatalos elvárásnak megfelelően, minden kapcsolatot megszakított. Szalaival tovább dolgozott az ettől kezdve a Jugoszlávia ellenes kampány előretolt bástyájának számító MJT-ben is. Ő is és Szalai is számos „Tito és bandája” elleni cikket írt a társaság lapjában, a *Déli Csillagban*, illetve a társaság klubnapjain is számos, Jugoszlávia „árulását” élesen elítélő előadást tartottak.

62 A kérdésre bővebben lásd Ripp Zoltán: *Példaképből ellenség*. In: *A magyar kommunisták viszonya Jugoszláviához 1947–1948. A fordulat évei. 1947–1949*. Szerk.: Ständeisky Éva, Kozák Gyula, Pataki Gábor, Rainer M. János. Budapest, 1956-os Intézet. 1998. 45–62.; A. Sajti Enikő: *Impériumváltások, revízió, kisebbség. Magyarok a Délvidéken 1918–1947*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2004. 319–386.

63 Szalai András, eredeti nevén Ländler Ervin (1917–1949) kommunista politikus, a Rajk-per ötödrendű vádlottja. Halálra ítélték és kivégezték.

64 ÁBTL 2.1. I/94. „Rex József”. Rex kézzel írott életrajza. Dátum nélkül. 83. o.

65 Uo. Jegyzőkönyv Mód Péter kihallgatásáról. 1954. október 7. 111. o.

Mindezek ellenére helyzete egyre bizonytalanabbá vált. Augusztus végén Párizs László, a Külügyminisztérium elnöki osztályának akkori vezetője felszólította, adja be lemondását. Ő ismét Szalaihoz fordult, de Rajk külügyminiszter a pártközponttal egyetértésben ekkor még úgy döntött, hogy „helyesebb a helyén meghagyni és megfigyelni”.⁶⁶ Szalai, akinek felesége egyébként horvát származású volt, és már körülötte is szorult a hurok, több alkalommal is magához rendelte, és azt vetette a szemére, hogy korábban bizalmas információkkal látta el a jugoszlávokat, így hamisan írta alá Jugoszláviát elítélő nyilatkozatát. Észrevette, hogy figyelik, sőt 1948. november 9-én, amikor Szalaitól távozott, ÁVH-nyomozók jelentek meg lakásán és Rex Józsefet keresték. Amikor azonban ellenőrizték személyi adatait, azzal távoztak, hogy ő „nem azonos azzal a Rex Józseffel, akit ők keresnek”.⁶⁷ Egy rövid időre fellélegezhetett.

Még 1946-ban nősült meg, felesége párttag volt ugyan, de „polgári származású”, ezért ő, két és fél évig tartó házasságuk alatt azon volt, hogy „odaadó, harcos kommunistát neveljen belőle”.⁶⁸ Ebben a bizonytalan helyzetben fontos családi esemény történt, aminek azonban most egyáltalán nem tudott örülni – felesége gyermeket várt. Ez a családi esemény Rex és a korabeli kommunista elit életszemléletének mélységeibe enged bepillantást. De idézzük őt magát: „Mivel ügyem nyugtalanított, és nem akartam a bizonytalan jövő miatt családot, felmentem Szalaihoz s kérdeztem, mit tegyek, hagyjuk-e megszületni a gyermeket. Szalai azt felelte, ügyem el van intézve, a gyerek legyen meg, »mert az elvtársak gyerekeire szüksége van a pártnak«”⁶⁹ – mondta az 1954. július 30-ai kihallgatását vezető Pánczél Károly av. századosnak. Sajnos nem tudjuk, mi történt később a feleségével, és megszületett-e a gyermeke. Azt tudjuk csak, hogy letartóztatása után felesége elvált tőle.

A bukás

1949. május 20-án véget ért a bizonytalanság, letartóztatták, tíz nappal Rajk letartóztatása előtt. Neki Brankov és Szalai ellen kellett volna tanúként szerepelnie, de mint később, 1954-es perújítási tárgyalásán elmondta, „egy, az ÁVO-n kívülálló személy utasítására csak Brankov ellen kellett vallanom, mert Szalaival kapcsolatosan az illető szerint buta és nehezen hihető anyagra tanítottak be.” Nem biztos, de nem is kizárt, hogy ez az „ÁVO-n kívülálló személy” a Rajk-per titóista szálát megkomponáló Fjodor Bjelkin szovjet altábornagy volt.⁷⁰ Szerb nyelvtudását még a börtönben is kamatoztatták: Décsi Gyula⁷¹ av. alezredes, az ÁVH nyílt nyomozási alosztályának akkori vezetője arra utasította, hogy fordítsa le szerbre a Rajk

66 Uo.

67 Uo. Jegyzőkönyv Rex József elítélt kihallgatásáról 1954. július 30-án. 109. o.

68 Uo. Kézzel írott életrajz. Dátum nélkül. 83. o.

69 Uo. Jegyzőkönyv Rex József elítélt kihallgatásáról 1954. július 30-án. 109. o.

70 A per előkészítését részletesen tárgyalja Hajdú Tibor: *A Rajk-per háttere és fázisai*. Társadalmi Szemle, 1992. 11. sz. 17–36.

71 Décsi Gyula (1919–1990) jogász, a politikai rendőrség munkatársa. 1947-től alezredes. Részes volt több koncepció per lebonyolításának. 1950-ben az ÁVH Vizsgálati Főosztályát vezette, majd az Igazságügyi Minisztérium államtitkára, miniszterhelyettes, illetve igazságügyi miniszter volt. 1953-ban letartóztatták, kilenc év börtönre ítélték. 1957-ben ismét nyolc év szabadságvesztésre ítélték. Pár év múlva egyéni kegyelemmel szabadult, kiadói lektorként dolgozott. Az Akadémiai Kiadó szótárszerkesztőségének vezetőjeként ment nyugdíjba.

László elleni vádiratot, ami egyebek mellett fontos propagandaszerepet játszott Rajk és társai bűnösségének külföldi terjesztésében.⁷²

Brankov ellen Rex, a rá osztott szerepek megfelelően 1950-ben terhelő vallomást tett, miután, mint perújítási tárgyalásán részletesen is elmondta: „Vallomásomat kényszer hatása alatt tettem, ugyanis 8 napig nem hagytak aludni, és aztán 6 napig vertek Szarvas⁷³ és Décsi utasítására. Décsi ezen kívül azzal is fenyegetett, hogy behozatja az anyámat és véeresre vereti. Előzőleg már alkalmaztak velem szemben egy olyan módszert, hogy azt mondották, hogy a feleségemet is behozták és később a másik szobában hallottam a feleségem hangját, hogy segítségért kiabált, úgy, hogy »Józsi, Józsi, ne hagyj verni«, és ütés hangjait hallottam. Lábamat gumibottal verték, fejemhez homokzsákokot vágta.” A fizikai kényszer mellett sikeresen használták ki a vádlottak kommunista elkötelezettségét is. Rex ezt így fogalmazta meg: „Állandóan a Pártra hivatkoztak, hogy a Pártnak szüksége van ezekre a jegyzőkönyvekre.”⁷⁴

Miután aláírta a vallatói által kreált jegyzőkönyvet, ügyének tárgyalása mindössze három órán át tartott. Erre így emlékezett: „Elmondtuk azt a leckét, amit előzőleg betanultunk. Azt az ígéretet kaptuk, hogy pár évig ülünk, aztán felmentenek bennünket és a Párt elhelyez.”⁷⁵

Bűnösségét saját beismerő vallomása mellett Živko Boarov vallomása támasztotta alá, az ő ügyében Brankovot nem hallgatták ki. Pedig a folytatólagosan elkövetett hűtlenséget a vád szerint azáltal követte el, hogy Lazar Brankov jugoszláv követségi tanácsos még 1945 nyarán őt beszervezte, és ettől kezdve „rendszeresen szolgáltatott kémadatokat” a jugoszlávok részére. A belgrádi követségen is kapcsolatot tartott az UDB-val, és a követség „titkos természetű anyagaival” adott nekik jelentéseket.⁷⁶ Első fokon a Budapesti Törvényszék 1950. június 20-án hűtlenség vádja alapján életfogytiglani fegyházra ítélte, amit 1950. július 29-én a Legfelsőbb Bíróság jogerősen 15 évre mérsékelte.

Arra hivatkozva, hogy „a korábbi vizsgálatot nem megnyugtatóan folytatták le”, 1954. július 10-én, több koncepció perrel egy időben, a belügyminiszter elrendelte ügye felülvizsgálatát. A BM Vizsgálati Főosztályán lezajlott felülvizsgálat, amely három és fél hónapig tartott, azzal zárult, hogy Rex ugyan nem követte el a Magyar Népköztársaság megdöntésére irányuló szervezkedést, de mivel folyamatosan adatokat szolgáltatott a jugoszlávok részére, „a hűtlenség büntettét elkövette”. A felülvizsgálat során azonban újabb adatok merültek fel, nevezetesen kiderült, hogy a vallomásokat erőszakkal csikarták ki belőlük, ezért javasolták a Rex és társai (Hegedűs József, Gondi Ferenc és Csuka Zoltán) felmentése érdekében indítandó perújítást.

A felülvizsgálat lezárulása után azzal biztatták, hamarosan sor kerülhet a perújításra. Azonban még 1955 februárjában sem történt semmi. A váratlanul felcillanó remény szemmel láthatóan egyre türelmetlenebbé tette. A Kozma utcai börtönből beadványokkal ostromolta az MDP központi vezetőségét, a Legfelsőbb Bíróság elnökét, illetve Nagy Imrét, a Minisztertanács elnökét. Mint írta: „X. 21-én visszavitték ismét a Gyűjtőbe, ahol elkülönítve, teljes elzártságban, munka nélkül, fizikailag nem is teljesen, de pszichikai szempontból sokkal rosszabb körülmények között vagyok, mint a felülvizsgálat előtt, mikor még kénnnek és elítéltnek minő-

72 ÁBTL 2.1. I-95. „Rex József és társai”. Perújítási tárgyalási jegyzőkönyv. 1955. július 29. 199. o.

73 Szarvas Pál av. őrnagy. Részt vett a spanyol polgárháborúban. Az ÁVH I. Hálózati Főosztálya Külső Hírszerzési Osztályának vezetője. Közvetlenül irányította a koncepciók perek vádlottjainak kihallgatását, közvetlen részese volt súlyos bántalmazásuknak. 1950-ben a Külügyminisztériumba helyezték át. 1954-től a Koreai Népköztársaságban nagykövet.

74 ÁBTL 2.1.I/95. „Rex József és társai”. Perújítási tárgyalási jegyzőkönyv. 1955. július 29. 199. o.

75 Uo. 200. o.

76 ÁBTL 2.1.I./94. „Rex József”. A Belügyminisztérium Vizsgálati Főosztályának jelentése. 1954. szeptember 11. 145–146. o.

sültem. (...) hivatalos személyek türelemre intenek, viszont roppant nehéz tehetetlenül, kényszerűen türelmesnek lenni.”⁷⁷ Beadványaiban ügyének mielőbbi tárgyalását, illetve a tárgyalásig történő szabadlábra helyezését kérte.

A rendelkezésünkre álló források arra utalnak, hogy a perújítás megindítását az késleltette, hogy bár Rex mindenben visszavonta korábbi vallomását,⁷⁸ Lazar Brankov és Szántó Zoltán a felülvizsgálat során továbbra is azt állították, hogy Rex az UDB beszerezett ügynöke volt. Ezért Bakos „útmutatást” kért a Legfelsőbb Ügyészség Különleges Ügyek Osztályától, hogy a lehetséges álláspontok közül melyiket válasszák: „Kérjünk-e perújítást teljes egészében a vádlott javára, vagy tartsuk-e fenn a kémkedés vádját.”⁷⁹

Hosszas huzavona után, 1955. július 29-én a Legfelsőbb Bíróságon végre megkezdődött Rex József és társai, Hegedűs József és Gondi Ferenc kémkedéssel elkövetett hűtlenség miatt indított perújítási tárgyalása. Csuka Zoltán ügyét ettől elkülönítették, mivel az ő ügyében a felülvizsgálat egyértelműen azt állapította meg, hogy a kémkedés büntetett nem követte el. Domokos József, a Legfelsőbb Bíróság elnöke, aki egyúttal a tanács elnöke is volt, az „államtitok megőrzése céljából” zárt tárgyalást rendelt el. A tárgyalás még aznap éjjel, 23 óra 30 perckor véget ért és az ítéletet kihirdették.

Rexet Gondival együtt bizonyíték híján felmentették a hűtlenség büntette alól, Hegedűst továbbra is bűnösnek találták kémkedéssel elkövetett hűtlenség büntetében és 6 év börtönbüntetésre ítélték, büntetését azonban az eddig „elszenvedett fogsággal” kitöltöttnek vették. Domokos József elnök az ítélet indoklásában többek között hangsúlyozta: „A hat évvel ezelőtti nyomozás nem csak azért kifogásolható súlyosan, mert törvénytelen volt, hanem azért is, mert meglegedve a terhelteknek önmagukat és egymást terhelő, erőszakkal kicsikart – s figyelembe már csak azért sem vehető – vallomásaikkal, megszegte a törvény kifejezett parancsát abban a vonatkozásban is, hogy sem tanúk kihallgatásáról, sem tárgyi bizonyítékok megszerzéséről, sem az eljárás sikeréhez egyébként szükséges körülményeknek felderítéséről általában nem gondoskodott.”⁸⁰

Rex ezen a napon a következő, saját kezűleg írott nyilatkozatot tette: „arról, ami velem történt és amit tapasztaltam 1949 május 20-a óta (azaz letartóztatása óta – S. E.) senkinek semmit nem fogok elmondani, ezt úgy kezeltem majd, mint államtitkot”.⁸¹

Rex az ítélethirdetés után pár nappal, 1955. augusztus 2-án átvette a Gyűjtőfogházban „letétben lévő” holmijait, és hat, ártatlanul eltöltött esztendő után elhagyta a börtönt.⁸² Nem tudjuk, várta-e valaki, ha igen, ki. Talán Budapesten élő édesanyja, hiszen felesége nem sokkal letartóztatása után elvált tőle. De várhatta Tibor öccse is, akihez egész életében különösen szorosán kötődött, és aki ekkorra már kiszabadult hároméves fogságából, amit az egyik büntető munkatáborban töltött. Nem tudjuk, hová ment, hogyan rendezte be újra az életét, és az ő titka marad az is, „a Párt”, amelyhez szinte vallásos rajongással kötődött, korábbi ígéretéhez híven, gondoskodott-e róla? Az általunk ismert források ezekre a kérdésekre nem adnak választ, csak arról tanúskodnak, hogy a történetek ellenére sem következett be éles törés világnézetében, de e tekintetben, mint ismeretes, korántsem volt egyedül ártatlanul elítélt elvbarátai között. Róla szóló ismereteinket kétségkívül beha-

77 Uo. A Legfelsőbb Bíróság elnökének. Rex József, 1955. VI. 20. 180. o.

78 Uo. Tanúkihallgatási jegyzőkönyv, Rex József. 1954. szeptember 9. 144. o.

79 ÁBTL 2.1. I/95. „Rex József és társai”. Feljegyzés Czako elvtárs részére. 1954. november 6. 165. o.

80 Uo. A Magyar Népköztársaság Legfelsőbb Bírósága B. 001293/1955/6. számú ítélete. 1955. július 29. 229. o.

81 Uo. I/94. „Rex József”. Rex József kézzel írott nyilatkozata. 1955. VII. 29. 192. o.

82 Uo. Átvételi elismervény. 1955. augusztus 2. 183. o.

tárolja, hogy élettörténetének rekonstruálásához olyan forrásokat használtunk, amelyek mélyen elrejtik az ember valós gondolatait.

Ugyanakkor már a pusztán tény is sokatmondó, hogy 1956-ban családjával együtt elhagyta az országot és az Egyesült Államokba emigrált. Az utolsó nyom, amit életéről tudunk, hogy ott volt Tibor öccse temetésén, ahol búcsúbeszédet mondott. Öccse 1979. július 8-án, 55 éves korában, Bostonban halt meg. Talán saját gondolatait vetette papírra, amikor öccse nevében így fogalmazott: *„Nem voltak illúziói egy új országban történő újrakezdés nehézségeit illetően. Tudta, hogy az USA nem várja őt tárt karokkal. De szabad volt és egy szabad országban élhetett.”* Kettejük szoros, mély barátságáról pedig így emlékezett meg: *„Békében és háborúban, békében és forradalomban harcos társam és valaha létező legjobb barátom volt.”*⁸³

Rex József amerikai életéről ennél többet sajnos nem tudunk. Talán ő is munkásként kezdte, bár fél kézzel nyilván nem tudott minden fizikai munkát elvégezni, de talán neki is sikerült később önálló vállalkozói egzisztenciát teremtenie, mint öccsének. Egy biztos: amerikai emigrációjával személyes története végleg elvált Magyarországtól, és új pályára került.

Partizánmúltja, párttagsága és jugoszláv kapcsolatai, amelyek 1945 és 1948 között egyik napról a másikra beemelték őt a káderek kiváltságos, ám veszélyes világába, itt elvesztették értéküket. Személyes politikai tőkéje, mint láttuk, még a korabeli Magyarországon sem bizonyult biztos, hosszú távú *„befektetésnek”*: azok a tényezők, amelyek 1945 és 1948 között társadalmi emelkedésének fő forrását képezték, 1948-ban ellene fordultak és bukását okozták.

83 http://au.geocities.com/pgaras/family_stories/tibor_reksz.htm A letöltés ideje 2009. 02. 12.